

.....

Sik Endre

Traktátus

A vállalkozó társadalmi szerepének demisztifikálásáról

A rendszerváltás csak a politikai pamfletekben megy végbe egy csapásra. Valójában a rendszerváltás üteme a rendszer egyes elemei esetében gyors, más elemek esetében lassú. E kontinuum két szélső pólusa értelemszerűen az, amikor egyik pillanatról a másikra megváltozik a rendszer, illetve amikor minden marad a régiben. Az előbbire lehet példa, ahogy Szűcs Máttyás a parlament lépcsőjén a népköztársaságból köztársaságot csinált, az utóbbira, ahogy az orvosok ma is hálapénzt kapnak, vagy hogy a vidéki nők ma is inkább kötnek, miközben a férfiak a disznót terelik fel a teherautó platójára.

A vállalkozó társadalmi szerepének megítélése a gyors oldódás pólusához áll közel. Az "átkosban" a vállalkozó irigyelt-gyanús-bizonytalan státusa az épülő kapitalizmus legfontosabb szereplőjének hipp-hopp mítikus státusává lett.

A rendszerváltás egyik alapkérdés-egyvelegére, hogy tudniillik ki építi fel a milyen kapitalizmust s ki lesz ennek a folyamatnak nyertese, a választ mértékadó politikusok és társadalomtudósok egyaránt a vállalkozóban lelték meg.

Nagyon leegyszerűsítve: a politika üzenete az volt, hogy legyen minél több vállalkozó, s akkor létszen itt hamar piacrendszer, ami a miénk lesz. A rendszerváltó társadalomtudomány is a vállalkozót tételezte az új rendszer letéteményesének, s azt vizsgálta, hogy kik is ők, honnan jönnek, mit akarnak, s ezt hogyan akarják tenni.

A politika nép-nemzeti vonulata a fentieket úgy operacionalizálta, hogy a vállalkozók magyar alfajában látta a feléptendő kapitalizmus alapját. A liberális nézeteket vallók szerint mindegy, hogy ki ő, csak vállalkozzon sikeresen, hogy jöjjön már a Kánaán. Abban azonban nem volt vita egy pillanatig sem a két tábor között, hogy a vállalkozó hasznos a társadalomnak, s szaporítani (szaporodni hagyni) kell őket.

E politikai premissza érhető tetten például abban a statisztikai mérési feladatban, hogy mekkora az adott évben a magánszektor súlya a gazdaságban. Ha ez nőtt, akkor abban az évben sikeres volt a rendszerváltás. Az állami szervek reakciói is alkalmazkodtak a

feladathoz, így például volt ÁVÜ-pályázat kimutatni a magánszektor igazi nagyságát. A nemzetközi szervezetek is kivették részüket a vállalkozó-gyártásból, így lettek vállalkozásfejlesztési alapok, magyar és német és másfajta pénzből, hogy segítsék az arra érdemes vállalkozókat, lettek tanácsot adó és oktatószervezetek, amelyek a kezdő vállalkozókat támogatták.

"Ki ér hamarabb a kapitalizmusba?" elnevezéssel nemzetközi verseny kibontakozásának lehettünk szemtanúi, amelynek során a rendszerváltó tábor versenyezni kezdett abban, hogy kinél nagyobb már a magánszektor súlya, s aki nyert, azt a többi irigyelte, a nemzetközi pénzügyi alapok megjutalmazták, s média is dicsőítőleg emlegette (a *New York Times* vagy a *Financial Akárm* is megemlíttette ezt az országot egy bekezdésben).

A kialakuló vállalkozói elit természetesen elégedetten és élvezettel fedezhette fel mitikus szerepének ontogenezisét. Ebben készséges szolgálói az elitnek készülő havi lapok, melyek vállalkozói sikertörténetek azt mutatják, hogy mennyire minden a vállalkozón múlik, de sokat tesz ezen imázs kialakításáért a vállalkozók szép számú politikai és érdekvédelmi szervezeteinek PR stábjai és vezetősége.

Mértékadó és politikacsínálásra hajlamosabb társadalomtudósaink is (noha inkább kimondatlanul) a vállalkozók szaporításában látták a rendszerváltás sikerének zálogát.

Kolosi Tamás mostanában személyesen jár elől a jó példával (v. ö. résztvevő megfigyelés), de már a nyolcvanas évek közepén megalkotott L-modelljében is meghatározó szerepet szánt a vállalkozónak a majdani reformban, s a nyolcvanas évek vége óta született munkáiban a vállalkozóellenesség mint a kapitalizmus felépítését gátló, egyik legfontosabb tényező kap nagy hangsúlyt. Kornai János rendszerváltó pamfletjében a vállalkozónak kulcsszerepe van a rendszerváltásban. A szerző a gyors és teljes liberalizálással gondolja a Nagy Ugrást megtenni. Természetesen Kornai tisztában van azzal, hogy a vállalkozók képesek csalásra, minőségrontásra, kizsákmányolásra, korrumpálásra, azonnali és mértéket nem ismerő profithajhászásra, de ezeket egyfelől másodlagos fontosságú problémáknak tekinti, amelyekhez képest a vállalkozó piacgeneráló szerepe nagyságrendekkel fontosabb a szabad gazdaság felé menetelés során, másfelől ezeket a negatívumokat kiküszöbölhetőnek tartja a vállalkozók képzésével, a közvélemény befolyásolásával, a vállalkozói szervezetek etikai kódexei kialakításával, megfelelő jogi szabályozással és állami ellenőrzéssel.

Szelényi Iván, Gábor R. István és Laki Mihály más és más kérdésfeltevéssel ugyan, de megpedzették, hogy a vállalkozó alkalmasint lehet negatív hatással is a társadalmi változásokra. Szelényi azt bizonyította, hogy a vállalkozóvá válás során a generációkon átívelő kulturális tőke hatására a falusi vállalkozó a kommunizmus megnyomorító hatása dacára igazi vállalkozóvá válhat. Erre a vállalkozói rétegre aztán egyfajta Harmadik Úton menetelve egy sajátos kapitalizmus építhető fel. Mint azonban Gábor R. helyesen rámutat, ez a réteg a falusi vállalkozókon belül is elenyésző nagyságú, ezért aztán Szelényi modelljéből az az elem tűnik fontosabbnak, amit a szerző nem hangsúlyoz annyira, hogy a falusi vállalkozók zöme a szocialista piacon való túlélési skilliket elsajátítva kezdhet a Harmadik Úton tévelyegni. Ez magyarázza, hogy az új rend letéteményese inkább lesz "bourgeois", mint "citoyen". Gábor R. István tétele szerint a második gazdaság piacán elkényeztetett vállalkozó nem feltétlenül lesz rajongó híve a "szabadverseny" kapitalizmusnak. Rettenetes bocsánatkérések közepette érvel a szerző zseniálisan amellyel, hogy a

második gazdaságban nekiinduló (elkurvult) vállalkozó a prostituálthoz hasonló okok miatt nem feltétlenül fogadja majd örömmel az állami legitimációt és a liberalizált piacot.

Laki Mihály arról értekezett, hogy a vállalkozókban megbúvó innovatív készségek a második gazdaság viszonyai között "gellert kapnak" s ügyeskedés, buherálás formájában törnek felszínre.

Kornai tehát nem, Szelényi akarata ellenére és alig, Gábor R. és Laki pedig a maga választotta nézőpontból határozottan tagadja a vállalkozó szükségszerűen pozitív szerepét a rendszerváltás során.

A továbbiakban nem foglalkozom sem a vállalkozók és az általuk alkalmazott imázskészítők, sem az empirikus kutatók nézeteivel, hiszen az első esetben a mítoszgyártás pusztán a hatalomszerzés stratégiájának eleme, illetve a könnyen meglelt hatalomra való érdemeséget indokoló lépés, az utóbbi esetben pedig a kutatók a saját dolgukat teszik, s mintegy véltlenül szolgálják a vállalkozói mítosz terjedését. Sőt, a politika és a vállalkozók rendszerváltásban betöltendő szerepével elméleti igényrel foglalkozó tudósok esetében sem a mítoszteremtés legszélsőségesebb változatát kritizálom, hogy tudniillik "a vállalkozó a legfontosabb szereplője a rendszerváltásnak". Csupán azt állítom, hogy

a) mind az elméleti igényrel fellépő tudósok, mind a politikusok magától értetődőnek tekintik, hogy a vállalkozó a társadalomban par excellence fontos és pozitív szerepet tölt be, "hasznos tagja kapitalizmust építő társadalmunknak", valamint hogy

b) a vállalkozónak a társadalomban szükségképpen pozitív szerepet betöltő szereplőként való tételezése veszélyes *tévedés*.

Az, hogy egyáltalán észrevehettem, s hogy mind elméletileg, mind politikailag komoly hibának látom a vállalkozó társadalomban betöltött szerepének mitizálását, ezt Baumol alábbiakban olvasható cikkének köszönhetem. E tanulmány történelmi példákkal igazolja, hogy a vállalkozó bizony lehet társadalmilag káros is, ha a gazdaság és a társadalom ebbe az irányba tereli a vállalkozó energiáit. A válogatásnak azonban nem csupán azért vezérdarabja ez a cikk, mert ez foglalja össze legmeggyőzőbben a fenti gondolatot, hanem azért is, mert továbbgondolásra igencsak alkalmas kérdéseket vet fel, s hagy megválaszolatlanul.

Az alapkérdés: Mi jellemzi a társadalom számára "rossz" vállalkozót, s mitől lesz egy vállalkozó "rossz", vagy másképpen, melyek a társadalomnak azok a strukturális elemei, amelyek növelik annak esélyét, hogy a "rossz" vállalkozó szaporodik el a "jó" vállalkozó rovására?

Rendszeresen elméleti kifejtés helyett szántam válaszpótléknak a válogatás többi opuszát. Ha ugyanis munkahipotézisként elfogadja az Olvasó, hogy a társadalom számára "rossz" az a vállalkozó, aki a következő gazdálkodási módok valamely kombinációját mutatja:

- nem ruház be, hanem elfogyasztja profitját,
- nem termel, hanem csak lefölöz,
- "túlzottan" kizsákmányolja magát, családját és munkásait,
- illegális eszközökhöz folyamodik (korrumpál, erőszakkal behajtja kintlévőségeit, maf-fiát szervez stb.),
- rövid távon maximalizálja profitját,
- monopolizálni igyekszik piacát vevőként vagy eladóként,

akkor keresnünk kell azokat a strukturális tényezőket, amelyek az ilyen viselkedést elősegítik, illetve akadályozzák.

Mielőtt tovább szólnék gondolataim fonalát, gyorsan leszögezem, hogy fogalmam sincs arról, mit jelent a "túlzott" kizsákmányolás vagy a lefölözés fogalma, továbbá tudván tudom, hogy a "jó" vállalkozó is szívesen uralja egyedül a piacot (példának okáért bizonyos Marx és Polányi nevű szerzők nagy meggyőző erővel vázolnak fel olyan modelleket, amelyekben a vállalkozó, függetlenül attól, hogy "jó" vagy "rossz", nem feltétlenül tesz jót a társadalomnak), igencsak szereti, ha életszínvonala nem süllyed a vállalkozás sikere hatására, s végül, hogy az illegális–legális dimenzió mentén még nem volt kutató, aki biztonsággal elevickélt volna. Mindezekre a munkahipotézisekre csak azért volt szükségem, hogy megkérdezzem az Olvasót a "rossz" vállalkozó operacionálisabb (érthetőbb, ehetőbb, fogyaszthatóbb) fogalmával. E helyütt fogadom, hogy a következő opusban, amely a Replika Urai (plagizálva a 2000-tól) szerint könyvterjedelműnek ígérkezik, komolyabban veszem a feladatot, és megpróbálom rendesen kifejteni (vagy mások műveiből összezsépegetni), hogy mik is igazándiból a társadalom számára "rossz" vállalkozó ismérvei.

Ha tehát a Nagybecsű elfogadja, hogy a társadalomnak a fenti jellemvonásokkal rendelkező vállalkozó nem fenéig tejfel, akkor a vállalkozói mítosz kritikájaként már csak azt az állítást kell igazolnom, hogy a fenti jellemzőket mutató vállalkozó nem ritka a modern gazdaságokban általában, s különösen nem az a rendszerváltó magyar gazdaságban, valamint, hogy ez összefüggést mutat egyfelől a modern gazdaságok, másfelől a rendszerváltó magyar gazdaság strukturális elemeivel.

*

A válogatásban szereplő tanulmányok a fentiek szellemében véleményem szerint a következő munkahipotézisek megfogalmazását indokolják:

– A guberálás például tagadhatatlanul vállalkozás, de mégsem tételezhető, hogy e tevékenység alkalmas a rendszerváltás vezérhajójának szerepét betölteni.

– Ugyancsak vállalkozónak tekinthető a grúz kommunizmus által lenyomott kistermelő-kereskedő, de jó okkal feltételezhető, hogy részben kulturális hagyományai, részben a kommunista állam elleni védekezés során kialakult védekező reflexei, s az ennek során megtett beruházásai miatt ez a vállalkozó nem feltétlenül játssza majd el azt a szerepet, amit a vállalkozói mítosz ráosztana.

A teljesség igénye nélkül álljon itt még néhány példa, hogy milyen helyzetekben tud a vállalkozó "rossz" lenni a társadalom számára:

– A világon mindenütt igaz, hogy a parasztgazda nem ruház be kisgazdaságába, a kisvállalkozó "alámcrül" a földalatti gazdaságba vagy fel sem merül onnan, ha veszélyeztetve érzi beruházásait az állam, a szakszervezetek vagy bármely már formális szervezet részéről, illetve ha nem engedheti meg magának a formális gazdaságban való tevékenykedés luxusát, mondjuk, mert az ide való belépés és az itt való tevékenykedés túl költséges a számára (példák az ötvenes évek Jugoszláviájából, a hetvenes évek dél-amerikai vagy délkelet-ázsiai országainak bármelyikéből, illetve Olaszországból fölös számmal idézhető).

– A migráns vállalkozók (legyenek japánok Kanadában, koreaiak az USA-ban, zsidók vagy örmények bárhol a világon, kínaiak Délkelet-Ázsiában, indiaiak Angliában vagy Afrikában stb.) nem ruháznak be mozdíthatatlan javakba, de annál inkább támaszkodnak a közösségen belül gondosan ápoltság személyes kapcsolataikra.

– A "kényszervállalkozók" (lásd Laki Teréz válogatását a *Replika* 11–12. számában), de a kisvállalkozók, az (újra)kezdők, illetve a családi vállalkozók alig ruháznak be, elfogyasztják a profit nagy részét, annál is inkább, mert ez alig válik el a háztartás saját bevételeitől és kiadásaitól.

– A romló piaci helyzet ellen védekezve, illetve egy ígéretes piacon való offenzíva elemeként a vállalkozók kartelleket, oligopoliumokat, alkalmi szövetségeket formálnak mindenhol a világon, s ebbe – ha ennek értelmét látják –, a hatalom képviselőit is előszeretettel vonják be (legyenek ők bár magyar taxisok, amerikai nagyvállalatok igazgatói vagy mexikói oligarchák mai leszármazottai).

– A szegényeket kiszolgáló-kizsákmányoló vállalkozók részben, mert maguk is gyakran "kényszervállalkozók", részben, mert szegény háztartásokból kell megélniük, hajlamosak "rosszá" lenni.

Ha igaz az, hogy a fenti helyzetek nem ritkák a modern gazdaságokban, illetve hogy nagyon is jellemzők a rendszerváltó gazdaság vállalkozóit magába ölelő piacra, és arra a politikai-kulturális közegre, amelybe beágyazva ez a piac működik, akkor nem látszik joggalannak az a feltételezés, hogy a modern gazdaságban általában, s a magyar rendszerváltás során különösen, tág tere van a vállalkozó "elromlásának".

*

A fentiek természetesen csupán a baumoli alapkérdésre adott variációkként tekinthetők. Mindeközben azonban nem tekinthetők el attól, hogy az elemzés archimedesi pontjaként tekintett baumoli alapvetésbe bele ne rugjak néhányat.

Így például Baumol azon tétele, amelyet egyébként dicséretes önkéntes megszorításként tesz, hogy egy adott társadalomban adott a rendelkezésre álló vállalkozói készség s csupán ennek eloszlásának-elosztásának a módját kellene megmagyaráznunk, nem tűnik elfogadhatónak számomra. Arra a hamis tudati állapotról emlékeztet ugyanis, amikor testvérek veszekednek azon, hogy szülcik kit szerctnek jobban. Mint Foster helyénvalóan megjegyzi, ez azt a hamis feltevést rejti magában, hogy a szülőknél véges a rendelkezésre álló szeretetmennyisége, s e szűkös jószág elosztásáért folyik a harc a testvérek között. Valójában pedig a gyerekekre fordítható idő, pénz, figyelem az, ami szűkös, s ezeken mérve jutnak a gyerekek (így olykor az enyéim is) arra a hamis következtetésre, hogy a szülői szeretet nem végtelen. *Mutatis mutandis* a vállalkozói készség is lehet akármekkora egy adott gazdaságban, s ez, például, éppen attól függően, hogy milyen áron, milyen fajta vállalkozóvá lehet válni, meg is szaporodhat és meg is fogyatkozhat.

Továbbá Baumol emlegeti ugyan, de igazából nem használja semmire a destruktív vállalkozó fogalmát, olyannyira nem, hogy nem is világos teljesen, hogy miben különbözik ez az improduktív vállalkozó fogalmától. Pedig a címben benne van, igaz, hogy a történelmi körutazás stációit bemutató alcímekben már csak a produktív és improduktív vállalkozó található.

Végezetül: azzal ugyan egyetértek, hogy a schumpeteri vállalkozói lista alkalmas kiindulópont a vállalkozó mibenlétének megragadására, s hogy azt ki kell egészíteni, de szerintem az igazi megoldás nem az, amit Baumol tesz, hogy hozzábiggyeszt a listához egy hatodik innováció-típust (amitől bevezethetővé válik a "rossz" vállalkozó fogalma), hanem valamennyi schumpeteri elemről ki kell mutatni, hogy azok maguk is lehetnek a

"rossz" vállalkozó innovatív megoldásai – ha a Struktúra is úgy akarja. Például: a "rossz" vállalkozó nem egyszerűen

- újít, hanem ezt oly módon teszi, hogy rontja a minőséget,
- új termelési megoldásokat vezet be, hanem újszerű lopási, adócsökkentési, kizsákmányolási módszereket ötvöl ki,
- új piacra tör be, hanem maga szervez maffiát vagy jobban korrumpál, mint elődei, esetleg ezekben vezet be újszerű megoldásokat,
- újfajta alapanyagokra lel, hanem olyanokat kezd alkalmazni, amelyek például azért olcsóbbak, mert környezetcsennyezőbbek, mint előzőik.

*

Sok kérdést lehet még feltenni a vállalkozók társadalmi természetével kapcsolatban. Például, ha a fentiek és a tanulmányokban szereplő esettanulmányok alapján elfogadható munkahipotézisként, hogy a vállalkozó játszhat nagyon is negatív szerepet egy társadalomban, akkor felmerül a kérdés:

– Egy rendszerváltás során vajon nem szükségszerű-e, hogy a "rossz" vállalkozónak kedvez a helyzet, hiszen a bizonytalanság, a változás, valamint – ha elfogadjuk, hogy van ilyen – a hatalmi, jogi, morális vákuum a "rossz" vállalkozó számára maga a Paradicsom.

– Ha el is fogadja az Olvasó, hogy a "rossz" vállalkozó nem pszichiátriai eset, s nem is a gének öröklítik a "rossz" vállalkozóvá válást, hanem egy adott strukturális helyzet tesz valakit azzá, vajon nincsenek-e olyan származásból, előéletből levezethető kulturális-szubb-kulturális jellemvonások, amelyek növelik annak esélyét, hogy ha a struktúra olyan, akkor valakiből "rossz" vállalkozó legyen (illetve, hogy minden strukturális hatás nélkül is megszülessen a "rossz" vállalkozó)? Vessd össze: van-e magyar és cigány vállalkozó?

– Na és persze ott vannak még az "akkor most mit kell csinálni" jellegű kérdések, például, hogy mit kell változtatni a rendszerváltás makrofeltételeiben, hogy ne a "rossz" vállalkozók szaporodjanak, s ha mégis ez történik, hosszabb távon lehet-e belőlük "jó" vállalkozó (vessd össze a maffia társadalomrajzát, melynek stabil eleme, hogy a "régiekből" "jók" lesznek, s mindig új csoportok veszik át a "rossz" szerepét, amiben persze az éppen soros "jóvá válóknak" nem elhanyagolható szerep jut...).

Ezekre a kérdésekre egy következő válogatás lesz majd a válasz, amely könyvnyi terjedelemben kínál muníciót az Olvasónak, hogy elfogadja Baumol tételét igaznak vagy elvesse azt, illetve, hogy elmélkedjen a vállalkozó mai és jövőbeni, valóságos és lehetséges szerepén kishazánkban.